

İSLÂM'DA ŞÛRÂ VE ENDÛLÛS UYGULAMASI*

Manuela MARIN (Madrid)

Çev: Dr. Mustafa CAN**

Devlet yönetiminde ve İslam hukukunda *şûrâ* prensibi çoğunluğu müslüman olan birçok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Söz konusu araştırmacılar bu meşrû/yasal ilkeyi (bugünkü) devlet organizasyonunca benimsenen modern ve demokratik formların geçmiş bir uygulaması (précédent) olarak kabul etmişlerdir. Konunun bu yanını belirttikten sonra, bu hususu çalışmamızın dışında tutacağız. Zira çalışmamız, *şûrâ* meselesinin uygulama boyutunu ele alacaktır. Burada, Ebû Fâris¹, İsmail el-Bedevî² ve Abdülhamid Hacciyât³'a ait olanlarına atıf yapacak olduğumuz son dönem çalışmaları, *şûrânın* teorik temellerini ele almışlardır. Başka birçokları gibi, adı geçen müellifler bu teorik ilkeleri tahlil etmişler, *şûrâ* uygulamasına ilişkin değişik örnekler/hadiseler sunmuşlar ve bu hadiselerden hareketle, kimi kez bugünkü modern parlamenter sistemin geçmiş/mukaddem birer örneği olarak kabul ettikleri demokratik nitelikli bir istişare sisteminin var olduğu sonucunu çıkarmışlardır.

Kur'an'daki iki ayet *şûrânın* birinci ilkesi olarak kullanılmıştır. Bu ayetlerden biri Âl-i İmran (3), 159: "Toplumunu ilgilendiren her konuda onlarla istişare et.", diğeri de Şûrâ (42), 38: ".. Onların işleri aralarında istişare iledir..", ayetidir. Konuyla ilgili olarak Kur'an ayetlerinden sonra her zaman hadislerden ve Hz. Peygamber ya da raşid halifeler döneminden örnekler de zikredilmiştir.⁴

Fıkıh ekolleri bu konuda görüş birliği içinde değillerdir. Hanefiler ve Şafiilere göre müşavere/istişare 'olmazsa olmaz' bir şart değildir. "Hâkimin önüne gelen bir mesele Kur'an'da ya da sünnette ele alınmışsa istişare etmek zorunlu değildir. Şayet mesele Kur'an'da ya da sünnette ele alınmış bir

* Makalenin aslı: Manuela Marin, "Şûrâ et al-Şûrâ dans al-Andalus", *Studia Islamica*, 62 (1985), s. 25-51.

** Yrd. Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ *el-Kadâ fi'l-İslam*, (Amman, 1978).

² *Mebdeü's-Şûrâ fi'l-Şeriatü'l-İslamiyye*, Kahire, 1981.

³ *Mebdeü's-şûrâ fi nizâmi'l-hükm bi'l-Mağribi'l-Arabî hılâle'l-asri'l-vasît*, Mecelletü'târîh (Cezayir), 12, 1982, 89-97. *Şûrâ* konusunda Arapça referanslar çoktur, bk. *Müessesetü'l-Bey; el-Mecma'ul-melekî li-buhûsi'l-hadâratü'l-İslamiyye; eş-Şûrâ fi'l-İslam; Hussetü'l-bahs (?)*; Amman. ts.

⁴ Ebu Hureyre, 'ashabi ile istişare etme konusunda Hz. Peygamber'den daha ileride birini görmedim', demiştir (*el-Hassâf, Kitâbü Edebi'l-kâdî*, Kahire 1978, s. 105).

mesele değilse ve uzman kişilere (ehlül'ilm) sorulması gerekiyorsa, hâkim, kanaatlerine, ilim ve takvalarına güven duyulan kişilere danışmadan karar vermeye çalışmamalıdır... İstişare/müşavere, yargılamanın onsuz yapılamayacağı zorunlu bir görev olmayıp Allah Teâlâ'nın bu konuda Hz. Peygamber'e yaptığı bir tavsiyedir. Eğer hüküm verecek kişi konusuna hâkim, alanında yetkin biri ise, verdiği hüküm istişaresiz de olsa geçerlidir. Bununla birlikte, istişareli olursa daha iyi olur. Fakat hâkim yetkin birisi değilse, istişaresiz hüküm vermekten kaçınmalıdır; şayet böyle yaparsa istişare yapılmadan o hüküm uygulanmamalıdır.”⁵

Mâlikî ekolü, hâkime sunulan konularda din adamlarıyla yapılacak istişarenin zorunluluğu konusunda daha katıdır.⁶ Fakat burada İsmail el-Bedevi gibi geçmiş birçok müellif tarafından yeterince yapılan teorik açıklamaları burada tekrar etmek yararlı olmayacaktır. Bir istişare/müşavere ilkesinin kolayca ortaya konması mümkündür. Fakat bu ilkenin uygulamada nasıl ve hangi şartlarda icra edildiğini anlayabilmek daha zordur. Şeriat, bu uygulama konusunda özel kurallar koymaz. Diyebiliriz ki, her bölgede ya da İslam ülkesinde nispeten özgür ve sınırlı bir şekilde, sadece iki genel kural yoluyla şûrâya başvurulabiliyordu. Bu iki kural şöyledir: 1. Çoğunluğun görüşü azınlığın görüşünden baskın olmalıdır, 2. Karar alındıktan sonra üzerinde tartışma yapılmamalıdır.⁷ Bu durumda, bir takım sonuçlar çıkarmak için, tarihi kaynaklarda şûrânın uygulandığı olayları incelemek gerekmektedir.

Bu müşaverlelere dair en eski veriler, Hz. Peygamber dönemini hariç tutarsak, özellikle Ömer b. Hattab dönemine ait görünüyor. Nitekim o, çoğunlukla sahabe ile istişareleri sonunda kararlar alırdı.⁸ Halife, çoğunluğun görüşüne uyulmasını tavsiye ederdi; şayet görüşler arasında eşitlik olursa Abdurrahman b. Avf'a başvurulması gerektiğini söylerdi; (bu kişi Amr b. el-As'ın yanında her zaman güven uyandırmıştı.⁹) İslam toplumunun gelişmesi için büyük öneme sahip iki mesele Ömer b. Hattab tarafından istişareye sunuldu. Bu iki konu Divan'da kayıt düzeni¹⁰ ve İslami takvimin Hicri yıla göre tesis edilmesidir.¹¹ Emeviler döneminde, vali tayinine karar vermek için güvendikleri kimselere istişare

⁵ el-Hassâf, *Kitâbü Edebi'l-kâdî*, s. 106); Bk. İbn Ebi'd-Dem el-Hamevî, *Kitâbü Edebi'l-kadâ*, Şam, ts., s. 64. Ayrıca bk. İsmail el-Bedevi'nin zikrettiği hukuki metinler, (*Mebdeü's-Şûrâ*, s. 21 vd.).

⁶ Tyan, E., *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, (Paris 1938-43), I, s. 318. Malikilerin şûrâ konusundaki görüşleri hakkında bk. Mones, H., “*Le Rôle des hommes de religion dans l'histoire de l'Espagne musulmane jusqu'à la fin du Califat*”, *Studia Islamica*, XX, 1964, 47-88.

⁷ Bedevi, İsmail, *Mebdeü's-Şûrâ*, s. 38.

⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, (I. Baskı, thk. i. Abbas, Beyrut, 1968), III, 61-62.

⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât*, s. 38.

¹⁰ Ebu Ubeyd b. Selâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (Kahire, 1976), s. 286; el-Cahşiyari, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, Kahire, 1938, s.16.

¹¹ Ömer tarihleri Hicrete göre düzenleyen ilk halife oldu. Çünkü Ebu Musa ona 'Mektuplar bize tarihsiz geliyor', diye yazmıştı. O sırada Araplar Fil Yılına göre tarih atarlardı. Bunun üzerine Ömer istişare heyetini topladı. (Cahşiyari, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 20). Ömer dönemi şûrâ konusu meseleler için bk. El-Hûnî, F.M., *en-Nuzumü'idariyye ve'l-mâliyye fi'd-devleti'l-Arabiyye el-İslamiyye* (Tripoli, 1976), s. 107 vd.; el-Murîr, M., *Kitâbü'l-Ebhâsi's-sâmiye fi'l-mehâkimi'l-İslâmiyye* (Tetouan, 1951), s. 170 vd.

daveti yapan halifeler göreceğiz.¹² Unutmamalıyız ki, Emeviler Osman b. Afvan için halifeliği istemişlerdi; nitekim o ortak bir kararla halife seçilmişti.¹³

Fakat çoğaltılması mümkün tüm bu örnekler, bir kurumsal müşavere/istişare sisteminin varlığını göstermemektedir. Nitekim bir konuda görüş talep eden halife o görüşe uymak zorunda değildi. Zira o dini ya da hukuki kurumlara karşı sorumlu değildi; eylem özgürlüğü olmasının yanında, siyasi şartların ortaya koydukları dışında, onun iktidarını kısıtlayan herhangi bir sınır da yoktu.¹⁴ Görüş talep eden halife, kişilerin ve çevresinin görüşlerini öğrenmek için böyle davranırdı; etrafındaki kararsız yapıda bir insan onu daha sık istişarelerde bulunmaya sevk edebilirdi. Bu uygulamalardan hareketle, İslam öncesi kabilevi geleneklerin devam ettiğini söylemek de mümkündür. Fakat tarihi tanıklıklar bu çağda yerleşik kuralları olan istişari nitelikli bir organizasyonun olmadığı sonucuna götürmektedir. Zira böyle bir yapılanmanın var olduğunu söylemek, şüphesiz kamu hukukuna ait otantik/orijinal bir kurumun varlığını kabul etmeye götürür ki, durum böyle değildi.¹⁵

Öyle görünüyor ki, İslami dönem İspanya'sında *şûrâ* uygulaması, Şark'ta olduğundan daha fazla gelişme kaydetti. Araştırmacılar, fikhî meclislerin ve saray meclislerinin varlığından bahsederler ki, biz bu meclisleri diğer İslam bölgelerinde bulamıyoruz.¹⁶ Bu çalışmada ben, tarihi ve biyografik verileri kullanarak *şûrânın* oluşup geliştiği dönem olan, Fetih'ten Abdurrahman en-Nâsır'ın saltanatının sonuna kadarki (350/961) dönemi incelemekle yetineceğim.

Başlangıç olarak, iki muhtemel müşavere çeşidinin arasını net olarak ayırt etmek gerekir; biri emir ya da halife tarafından talep edilen istişare, diğeri de kadı'nın, hüküm vermek için ihtiyaç duyduğu istişaredir. Birinci tür istişare için, raşid halifeler ve Emevî halifeleri hakkında daha önce dile getirilen olaylardakilere benzer malumatımız mevcuttur. Devlet başkanı özel şartlarda istişarelerde bulunur, bunu da her zaman olduğu gibi vezirleriyle yapar. Bazen başka şahısların varlığı da ifade edilir. Mesela, Abdurrahman b. Muaviye, oğulları Hişam ve Süleyman'ın yanlarında, Yahya b. Yezid'in yerine kimin kendisine kadı olabileceğini istişare etti.¹⁷ Görünen o ki, vezirler görüşlerini hükümdara söylemekle yükümlü idiler.¹⁸ Bu durum en azından II. Abdurrahman'ın saltanatından itibaren böyle idi. "İbnü'l-Qûtiye diyor ki, "Emir Abdurrahman, vezirleri her gün saraya getirten ilk hükümdar olmuştur". Emir, onlarla kişisel görüş beyan etme (re'y) konusunda görüşür ve onlarla çeşitli olaylar (nevâzil) hakkında

¹² El-Cahşiyari'nin *Kitâbü'l-vüzerâ*'sından seçilmiş birkaç mesele: Yezid, Sargun b. Mansur'a Hüseyin b. Ali'ye karşı koyabilecek kişiler hakkında sorar (s.31); Abdülmelik, Rebia el-Kuraşi ile müşaverede bulunur (s.37); ayrıca bk. s. 66.

¹³ Watt, W. M., *The Formative Period of Islamic Thought* (Edinburg, 1973, s 82; Kister, M., *Notes on an Account of the Shura appointed by Umar b. Al-Khattab*, *Journal of Semitic Studies*, IX, 1964, s.320-326. Osman'ın İbn Abdilhakem'in yanında yaptığı müşavereye örnek olarak bk., Fütûhu İfrîqiyya ve'l-Andalus, Alger, 1947, s. 42-43.

¹⁴ Tyan E., *Institutions du droit public musulman* (Paris, 1954), I, s. 395 vdd; el-Âlî, Ş., *et-Tanzîmât el-İctimâiyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-evvel el-hicrî* (Beyrut, 1969), s.106.

¹⁵ İstişare/müşavere konusunu edebiyat kitaplarında, (msl. bk. Er-Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ* (Beyrut, ts.), s.10-12) ve halk deyimlerinde (msk.bk. el-'Amed, H., *el-Emsâlü'l-asabiyye el-Ürdüniyye* (Amman, 1978), s.583) ana hatlarıyla görmek mümkündür.

¹⁶ Lévi-Provençal, E., *Espana Musulmana* (Madrid, 1957), II, s.74; Tyan, E., *Histoire*, I, s. 339; Bedevi, İsmail, *Mebde'üş-şura*, s. 63-65.

¹⁷ İbnü'l-Kûtiye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* (Thk. J. Ribera, Madrid, 1926), s. 43.

¹⁸ El-Mekkari, *Nefhu't-tîb* (Thk, R. Dozy, yeniden basım Amsterdam, 1967), I, 33.

istişare ederdi.¹⁹ Aynı Emir, oğulları arasında hangisini yerine geçireceği konusunda da vezirleriyle istişarelerde bulundu.²⁰

Vezirler, II. Abdurrahman'ın halefleri döneminde bu danışman rollerini devam ettirdiler. Bu konuda Hâşim b. Abdilaziz'in tanıklığı çok açıktır. Fakat o, nihai kararı her zaman Emir'in verdiğini de belirtir.²¹ Halife Muhammed'in oğlu el-Muttarîf'in, Tuleytu valisi olarak tayininde vezirlerle istişarede bulunulmuştur.²² İsyanların artması ve son Emevî emirlerinin hâkimiyetini/idaresini karakterize eden merkezi idarenin gittikçe artan kifayetsizliği, öyle görünüyor ki, istişarelerin artmasında da kendini gösteriyor. El-Münzir vezirlerini çağırdı ve onlara isyancı Haccac'ın Kurtuba'da tutuklu bulunan oğlunun idam edilmesinin uygun olup olmadığını sordu. Bedr, affetmeyi tavsiye etti ve daha sonra görüşündeki isabeti sebebiyle vezir sıfatı verilerek ve *şûrâ meclisine* atanarak ödüllendirildi.²³ Emir (Münzir) idari meseleler hakkında istişarelerde bulundu: Abdullah döneminde azledilen Elvira bölgesi (kura) valisi Cevher b. Abdilmelik'e ceza verilmesinin uygunluğu meselesinde istişarede bulunuldu.²⁴ Aynı Emir Muhammed b. Gâlib'in idamı öncesinde yine istişarede bulundu.²⁵

Emir, dini ve dünyevi meselelerde fukahânın görüşlerine başvurabiliyordu. İlginç bir örnek, –daha sonra yeniden göreceğiz- saygısız bir ifadede bulunan I. Hakem'in gözdesi ve Aceb'in yeğeni olan kişiyle ilgili istişaredir. Bu meselede, II. Abdurrahman fukaha ile istişarede bulundu.²⁶ Emir I. Muhammed, İbrahim b. Muhammed'i kadı tayin etmek istiyordu. Muhammed bu teklifi reddedince Emir ona, “mademki bu görevi reddediyorsun, o halde bize gel ve fikirlerini bizimle paylaş”, dedi.²⁷ Bu olay, hukuki meseleler konusunda bir danışmanlar grubunun varlığına işaret edebilir, ama, belki de, söz konusu olan, sadece bağlayıcı karakteri bulunmayan görüşler serdeden bir alimler topluluğunun varlığı idi. Daha açık bir olay yine, I. Muhammed döneminde vuku buldu. Vali Velid b. Abdurrahman b. Gânim, vezirlerini ve meşveret ehli insanları davet edip onlarla, ‘uzun süren bir kuraklığın ardından ürünlerden alınan öşürün kaldırılması’ konusunu istişare etti.²⁸ Yine biliyoruz ki, Münzir, Baqî b. Mahled'e Kurtuba kadılığına en layık insanın kim olduğunu sordu. Baqî, Emir b. Muaviye'nin adını teklif etti.²⁹ Emir Abdullah'ın da fukaha ile istişare etme âdeti vardı³⁰ ve aralarında geçmişten gelen

¹⁹ İbn Hayyan, *el-Muktebis*, (Thk, M. Mekki, Kahire, 1971), s. 29.

²⁰ İbn Hayyan, *el-Muktebis*, s. 107. Bu atama ile ilgili entrikalar hakkında bk. Lévi-Provençal, E., *Espana Musulmana*, s. 175-176. Sivil iktidarın din adamlarıyla yaptığı başka istişareler konusunda bk. S. 30.

²¹ İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (Thk, Mekki), s.143; İbn İdârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, (Thk, E.Colin ve E. Lévi-Provençal, Leiden, 1948-1951), II, s.107.

²² İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (Thk, Mekki), s.329-330. Lévi-Provençal, E., *Espana Musulmana*, I, s.192-193.

²³ İbnü'l-Kûtiye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 965-967.

²⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (Thk, Mekki), s.192.

²⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (Thk, M. Martinez Antuna, Paris, 1937), s. 72; Bk. Lévi-Provençal, E., *Espana Musulmana*, I, s. 231.

²⁶ El-Huşeni, *Kudâtü Qurtuba*, (Kahire, H. 1372), s. 90-91; en-Nubâhî, *Kitâbü'l-merqabe el-ulyâ*, (Thk, Lévi Provençal, Kahire 1948), s. 55.

²⁷ en-Nubâhî, *Kitâbü'l-merqabe el-ulyâ*, s. 17.

²⁸ İbn Hayyan, *el-Muktebis* (Thk, Mekki), s. 172 ve İbn Qûtiye *Târîh*, s. 87-88 (Bu eserde meşveret ehli zikredilmez). Tüm bu meselede karşı. Vallé, J., *el-Zalmedina de Cordoba, el-Qantara*, II, 1981, s. 301.

²⁹ Emir b. Muaviye'nin biyografisi için bk. İbnü'l-Faradî'ye ait *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (Madrid, 1890), no: 628; *Tertîbü'l-medârik* (Rabat, ts), IV, 449-51; benzer bir mesele için bk. (I. Hakem'in döneminde) el-Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 47.

³⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (Thk, M. Martinez Antuna), s. 34 ve 37.

bir kin/dargınlık bulunan Ahmed b. Baqî b. Mahled ile Ubeydullah b. Yahya'yı bir araya getirirdi. Bu da diğer fukahanın şaşkınlığına sebep olurdu.³¹

İncelenen örnekler göre, Endülüs emirlerinin yaptıkları istişareler, Şark İslam dünyasında tanıdığımız istişarelere benzer bir sistem takip etmektedirler. Fakat müslüman İspanya'da dikkat çeken şey bizzat danışılan kişinin **müşavir** adını almasıdır. Bu isim birçok fukahaya da verilen niteleyici bir vasıftır ve biz bu ismi şark kaynaklarında göremiyoruz.

Tabakat kitaplarındaki ve tarihi metinlerdeki *şûrâ* ile ilgili diğer birçok referans gibi, **müşavir**lerin varlığı "kadı"nın istişare yaptığı bir heyetinin (Consilium) söz konusu olduğunu gösteriyor. Özellikle E. Tyan³² farklı dönemlere ait kaynaklara dayanarak Endülüs'te *adli şûrânın* işleyişi ile ilgili detaylı bir çerçeve çizmektedir. Tyan'ın özellikle burada bizim çalıştığımız dönemle ilgili vardığı sonuçlar *şûrânın* kaynakları konusunda daha ayrıntılı bir tablo verebilmek için yeniden incelemeye değer niteliktedir.³³

Bu meselede bilebildiğimiz en eski kaynak, Vali Ukbe b. el-Haccâc döneminde kadı Müslim b. Mehdi'nin tayin edilmesiyle ilgilidir ki, kaynak bizzat Müslim b. Mehdi tarafından kaleme alınmıştır.³⁴ Bu belge Tyan tarafından İspanya'da *şûrânın* erken bir varlığının kanıtı olarak gösterilmiştir. Fakat bu belge, kaleme alınış dönemiyle ilgili şartlar sebebiyle özel bir durum arz ediyor. Tyan aynı zamanda açıkça teorik bir durum da sunmaktadır: "... Vali, ona aynı olumlu şartları taşıyan ve başka kaza ya da hukuki bölgelerde oturan diğer kişilerle de, birbirlerinin görüşlerini tahkik etmeleri amacıyla ve gerçeği ortaya çıkarmaları için yazılı olarak irtibata geçmesini emrediyor. Zira Allah Kitabında şöyle diyor: "Bu konuda onlarla istişare et." (Âl-i İmran (3),153)³⁵ Bu metinde *edebü'l-qâdî* konusundaki eserlere ait ortak ibareler de bulmak mümkündür.³⁶ Yine de hiçbir şey bize bir istişare/*şûrâ* sisteminin daha önceden var olduğunu göstermez. Bilinen bir geçektir ki, bu dönemde kadınlar, ister Endülüs'te olsun ister Şarkta, önlerine gelen zor meselelerde fukaha ile istişarelerde bulunurlardı. Suriyeli olup I. Abdurrahman'la birlikte İspanya'ya gelen ve emir Hişam ve el-Hakem dönemlerinde görev icra eden Kurtuba kadısı Musa b. İmran, hepsi de itibarlı fakihler olan ve Malik b. Enes ve diğer şarklı fıkıhçıların öğretilerini takip eden Sa'sa'a b. Selâm³⁷, Abdurrahman b. Musa³⁸, Abdülmelik b. el-Hasen³⁹ ve el-Ğâzî

³¹ El-Huşenî, *Kudât*, s. 164; bk. Marin, M., *Baqi b. Mahled y la introduccion del estudio del hadis en el-Endelus, el-Qantara*, I, 1980, s. 169.

³² E. Tyan, *Histoire*, I, 339 vd.

³³ "Le Role des Hommes de Religion (Din adamlarının rolü) isimli makalesinde (S. I., XX, 1964, s. 57 vd.) M. Mones *şûrânın* başlangıcını Arrabal'ın başkaldırısı tarihine dayandırdığı bir teori sunar. Bu olaydan sonra monarşi ile şeyhler arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma onlara (şeyhler) devlet işlerine iştirak etme hakkı verecekti. Buna karşılık onlar da saltanatı destekleme sözü verdiler.(...) Bu anlaşma Emir II. Abdurrahman'ın döneminden itibaren yavaş yavaş kurulan *danışman fukaha müessesesinin* temelini oluşturuyordu. Daha önce R. İdris, "Réflexions sur le malikisme sous les umayyades d'Espagne (İspanya Emevileri Malikiliği Üzerine Düşünceler)", *Atti del Terzo Congresso di Studi Arabi e Islamici* (Naples, 1967), s. 404, 7. notun ilavesi) isimli makalesinde – **müşavirler** konusundaki diğer istidlallerinde de olduğu gibi, iddianın belgesel bir temeli olmadığını söyleyerek Mones'in bu faraziyesine katılmadığını söylemişti.

³⁴ Lévi-Provençal, E., *Espana Musulmana*, I, 26 vd.

³⁵ El-Huşenî, *Kudât*, s. 23.

³⁶ Bk. Bu makaledeki 4. ve 5. dipnotlar; ayr. bk. el-Mâverdî, *Edebu'l-Kâdî*, (Bağdad, 1971), s. 255 vd.

³⁷ Öl. yaklaşık ol. 180/796. Mus'ab gibi Suriyelidir. Evzâi'nin mezhebini takip ederdi. Karş. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no. 608; Mekkî, M.A., *Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España Musulmana* (Madrid, 1968), s. 66.

³⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 777.

b. Kays⁴⁰ ile istişare ederdi (yüşâviru fî şe'nihî).⁴¹ Emir I. Hakem döneminde Kurtuba kadısı Muhammed b. Beşir b. el-Meârîfî (öl. 198/813) ulema ile görüş birliği içinde olmadığı ve mesele zorluk arz ettiğinde Mısırlı Abdurrahman b. el-Kâsım ve Abdullah b. el-Vehb'e yazardı.⁴²

Kendilerine **müşavir** denilen ilk fakihler, II. Abdurrahman dönemine aittir. Onun dönemindeki ve ondan sonra gelen emirler dönemindeki istişare sistemine ait malumatın bolluğu sistemin oluşmaya başladığı döneme oldukça aydınlatıcı bir ışık tutmaktadır. En bilinen olay, belki de Yahya b. Yahya'ya ait olandır. İşte Yahya'nın, Emir'in iltifatına mazhar olduğuna işaret eden ve sık sık zikredilen metin şu şekildedir: " Abdurrahman dönemine ait kadıların sayısının ve onlara ait tayinlerin ve azillerin sayısının çokluğu, kendilerine danışılan **müşavir** fukahanın en önemlisi olan Yahya b. Yahya'nın Emir'in üzerindeki etkisi ile oluyordu. Abdurrahman onun görüşüne uyuyor ve her zaman onun işaret ettiği kadıları tayin ediyordu. Yahya bir şeyi onaylamadığında meseleyi Emir'in önüne koyuyor, Emir de onun tavsiyesine (meşveret) uyarak kadıyı azletmekte tereddüt etmiyordu.⁴³ Altı çizilmesi gereken husus, bu metinde Yahya b. Yahya'nın Emir'in danışmanı olmasıdır. Tabakat sahibi İbnü'l-Faradî, ona hukuki anlamda **müşavir** adını vermez. Halbuki başka metinlerde onun kadıların yanında bu fonksiyonu icra ettiği belirtilir.⁴⁴

II. Abdurrahman döneminde kendileriyle istişarede bulunulan **danışman fukahanın** isimleri şöyledir:

1. Said b. Muhammed (öl. 210/825); Muhammed b. Beşir'in oğlu ve Kurtuba'da cemaat kadısıdır (qâdî'l-cemâa).⁴⁵ Yahya b. Yahya'nın, oturumlarında (mecâlis) Said b. Muhammed'e görüşler verdiği ileri sürülmektedir.⁴⁶

2. Tuleytu kadısı İsâ b. Dînâr (öl. 212/827); Kurtuba şûrâ (heyetine) dahildir.⁴⁷

3. Said b. Hassan (öl.236/850); Kurtubalı, fıkhi meselelerde uzmandı ve Yahya b. Yahya, Kâsım b. Hilal ve Abdülmelik b. Habib'le birlikte **müşavir** idi.⁴⁸

4. Kâsım b. Hilal (öl. 231/845 veya 237/851).⁴⁹

5. Abdülmelik b. Habib (öl. 238/852).⁵⁰

³⁹ Meşhur Zevban söz konusu olabilir, öl.232/846; karş. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 813; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV/110-111; Telbî, M., "Kairouan et Malikiense Espagno" (Kayravan ve İspanya Malikiyeti), *Etudes d'Orientalisme dédiées à la Mémoire de Lévi-Provençal*'ın içinde (Paris, 1962), I, s. 329-330.

⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1013; el-Humeydî, *Cedvetü'l-Muktebis*, (Kahire, 1372), no: 748; Kâdî İyâz, *Tertîb*, III, 114-115.

⁴¹ Mus'ab b. İmran hk. bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1430 ve en-Nubâhî, *Merkabe* s. 47.

⁴² El-Huşenî, *Kudât*, s. 55; Muhammed b. Beşir'e ait diğer tabakat eserleri el-Debbî, *Buğyetü'l-mültemis* (Madrid, 1884), no: 69; Kâdî İyâz, *Tertîb*, III, 327; el-Mekkarî, *Nefh*, I, s. 555 vd.

⁴³ İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (thk, Mekki), s.40; İbn 'Idârî, *Beyân*, II, 80.

⁴⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1554.

⁴⁵ Bk. yukarıdaki 42 numaralı dipnotu.

⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 471; İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (thk, Mekki), s.86; el-Huşenî, *Kudât*, s. 60 vdd; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 119-120.

⁴⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 973; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc el-müzheb*, (Kahire, 1977), II, 64.

⁴⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 470; el-Humeydi, *Cedve*, no: 468; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 111 vd.

⁴⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1046; el-Humeydi, *Cedve*, no: 777; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 118-119; Talbi, M., Kairouan, s. 327; onun **müşavir** vasfı için İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (thk, Mekki), s. 86.

I. Muhammed (238–273/852–886) döneminde **danışman fukahânın** sayısı kayda değer bir şekilde artıyor. Fakat aynı **müşavirler** II. Abdurrahman döneminde kısmen bu görevi icra edebilmişlerdir (Abdü'l-A'lâ b. Vehb, Ebân b.Îsâ ve Eşbağ b. Halil'in meselelerinde durumun böyle olduğunu biliyoruz): (I. Muhammed döneminin danışman fukahası şunlardır)

1. Said b. el-Ferağ.⁵¹
2. Muhammed b. Ahmed b. el-Utbî (öl. 254-5/868-70).⁵²
3. Yahya b. İbrahim b. Müzeyn (öl. 259/872).⁵³
4. Abdurrahman b. İbrahim b. Îsâ (öl. 258/871).⁵⁴
5. Abdü'l-A'lâ b. Vehb (öl. 261-2/874-5).⁵⁵
6. İshak b. Yahya b. Yahya (öl. 261/874).⁵⁶
7. Ebân b. Îsâ b. Dînâr (öl. 262/875).⁵⁷
8. Abdurrahman b. Said (öl. 265/878).⁵⁸
9. İbrahim b. Yezid (öl. 268/881).⁵⁹
10. Abdurrahman b. Îsâ b. Dînâr (öl. 270/883).⁶⁰
11. Muhammed b. Yusuf b. Matruh (öl. 271/884).⁶¹
12. Vehb b. Nâfi' (öl. 273/886).⁶²
13. Eşbağ b. Halil (öl. 273/886).⁶³

Halife Münzir'in kısa hilafet dönemine ait ismini bildiğimiz tek **müşavir** Vehb b. Nâfi'dir ki az önce zikri geçti. Abdullah döneminde (275–300/888–912) istişare edilen danışman fukaha çok sayıda idi. Fakat

⁵⁰ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 814; İbn Hayyân, *el-Muktebis*, (thk, Mekki), s.86.

⁵¹ Bu şahsın vefat tarihini bilmiyoruz. İbnü'l-Faradi, *Târîh*'inde (no:486) onun Emir Muhammed döneminde **müşavir** olduğunu söylüyor. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 451.

⁵² Yahyâ b. İbrahim'in tabakatında **müşavir** olarak zikrediliyor; ayr. bk. Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 239; el-Utbî'yi eserlerine alan diğer tabakat eserleri, İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no:1102; el-Debbî, Buğye, no:9; el-Mekkarî, *Nefh*, I, 603-604; Talbi, M., *Kairouan*, s. 331.

⁵³ Tuleytulu olup Kurtuba'da oturdu. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1556; el-Humeydi, *Cedve*, no: 880; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 239; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 361.

⁵⁴ Çok genç yaşında iken onunla istişarede bulunuluyordu. Yahyâ b. Yahyâ'nın çağdaşdır (İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 779; el-Humeydi, *Cedve*, no: 591; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 257).

⁵⁵ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 835; el-Humeydi, *Cedve*, no: 654; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 54.

⁵⁶ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 222; el-Humeydi, *Cedve*, no: 311; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 424; Talbi, M., *Kairouan*, s. 330.

⁵⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 304; bk. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 57; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 259; Talbi, M., *Kairouan*, s. 330.

⁵⁸ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 780; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 263.

⁵⁹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 4; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 424; Talbi, M., *Kairouan*, s. 331.

⁶⁰ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 781; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 261.

⁶¹ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 221; bk. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1111; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 248-250.

⁶² 290/902'de öldüğü de söyleniyor; bk. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1512; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 441.

⁶³ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 245; el-Humeydi, *Cedve*, no: 323; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 250-252.

kabul etmeliyiz ki, halefleri gibi çok geniş bir zaman diliminde kendileri ile istişarede bulunuldu. Emirlerin hâkimiyet/saltanat dönemlerine göre burada sunacağımız taksimat tamamen fonksiyonel bir karakter arz etmektedir:

1. Muhammed b. Said (öl. yaklaşık 275/888).⁶⁴
2. Muhammed b. Abdurrahman b. İbrahim (öl. 282/895) ⁶⁵
3. Ahmed b. Yahyâ b. Yahyâ (öl. 297/909) ⁶⁶
4. Muhammed b. Gâlib (öl. 295/907) ⁶⁷
5. Yahyâ b. Abdilaziz (öl. 295/907) ⁶⁸
6. Ubeydullah b. Yahyâ (öl. 297/909) ⁶⁹
7. Eyyûb b. Süleyman (öl. 301/913) ⁷⁰
8. Saîd b. Humeyr (öl. 301/913) ⁷¹
9. Hâlid b. Vehb es-Sağîr (öl. 302/914) ⁷²

Özellikle önceki emirler dönemi ile kıyaslandığında III. Abdurrahman dönemine ait müşavirlerin sayısı oldukça fazladır. Örneğin, en-Nâsır'ın elli yıllık döneminde bir önceki yüzyılda olandan daha fazla danışman olmuştur. Bu döneme ait olarak tanıdığımız isimler şunlardır:

1. Yahyâ b. Ubeydullah b. Yahyâ (öl. 303/915) ⁷³
2. Yahyâ b. İshak b. Yahyâ (öl. 303/915) ⁷⁴
3. Ahmed b. Hâlid b. Vehb (öl. 303/915'ten sonra) ⁷⁵
4. Muhammed b. Bekr (öl. 305/917 veya 307/919) ⁷⁶

⁶⁴ Muvellak ya da İbn Mülevven/Mülûn olarak bilinmektedir (el-Humeydî, *Cedve*, no: 63; onun hayatı hk. ayrıca bk. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1123 ve Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 452; karşı. Lopez Ortiz, J., *La Recepciõn de la escuela malequi en Espana* (Madrid, 1931), s. 133-134.

⁶⁵ Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 448-9.

⁶⁶ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 61; el-Humeydi, *Cedve*, no: 256; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 160; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, I, 154; İbn Hayyân, *el-Muktebis* (thk. Martinez Antunâ), s.8-9.

⁶⁷ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1146; el-Humeydi, *Cedve*, no: 127; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 158.

⁶⁸ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1568; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 157.

⁶⁹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 762; el-Humeydi, *Cedve*, no: 581; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 421.

⁷⁰ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 265; el-Humeydi, *Cedve*, no: 314; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 149; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, I, 303. Eyyûb Emir Abdullah döneminde ihtisab hizmetinden (wâli es-sûq) sorumlu idi. O şunu iddia etmişti: "Benimle istişarede bulunan ilk kadî Süleyman b. el-Esved oldu". (el-Huşenî, *Kudât*, s. 118)

⁷¹ el-Humeydi, *Cedve*, no: 469; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 162. İbn Sehl tarafından (*Vesâiq fî ahkâmi ehli'z-zimme fî'l-Endelüs*; thk. M. Abdülvehhâb Hallâf; Kuveyt, 1980, s. 77) müşavir olarak zikredilmiştir.

⁷² İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 394; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 161.

⁷³ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1570; babası ile birlikte müşavirlik görevini yürütmüştür.

⁷⁴ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1571; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 160.

⁷⁵ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, I, 154.

⁷⁶ Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 167; ayr. bk. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1170; ed-Debbî, *Buğye*, no: 71; el-Humeydi, *Cedve*, no: 30.

5. Muhammed b. Ubeyd (öl. 305/917) ⁷⁷
6. S'ad b. Mu'az (öl. 308/920) ⁷⁸
7. Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed (öl. 308–9/920–1) ⁷⁹
8. Muhammed b. Velid b. Muhammed (öl. 309/921) ⁸⁰
9. Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (öl. 314/926) ⁸¹
10. Yahyâ b. Zekeriyâ b. Süleyman (öl. 315/927) ⁸²
11. Ahmed b. Muhammed b. Ziyad (öl. 318/930) ⁸³
12. Muhammed b. İbrahim b. Mesrûr (öl. 320/932'den sonra) ⁸⁴
13. Yahyâ b. Mes'ûd b. el-Levz (öl. 323/934) ⁸⁵
14. Ahmed b. Baqî b. Mahled (öl. 324/935) ⁸⁶
15. Osman b. Abdurrahman (öl. 325/936) ⁸⁷
16. Ali b. Abdilkâdir b. Ebî Şeybe (öl. 325/936) ⁸⁸
17. Muhammed b. el-Misvâr (öl. 325/936) ⁸⁹
18. Muhammed b. Kâsım b. Muhammed (öl. 327/938) ⁹⁰
19. Ahmed b. Bişr (öl. 327 veya 329/938 veya 940) ⁹¹
20. Muhammed b. İbrahim b. İsâ (328/939) ⁹²
21. Muhammed b. Hâlid b. Vehb (öl. 327–330/ 938–941) ⁹³
22. Abdülmelik b. el-Âsî (öl. 330/941) ⁹⁴

⁷⁷ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1165 ve Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 168.

⁷⁸ Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 165 ; İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 535.

⁷⁹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1177; el-Humeydi, *Cedve*, no: 95; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 167.

⁸⁰ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1178; el-Humeydi, *Cedve*, no: 153; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 166. Bu müşavir, görevini Emir Abdullah döneminde de icra etti.

⁸¹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1187; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 153; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, II, 190.

⁸² Bazen Yahyâ b. Süleyman olarak zikredilmektedir; karş. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1579; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 171.

⁸³ Emir Muhammed döneminde de müşavir idi; karş. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 81; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 189; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc*, I, 156.

⁸⁴ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1199; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 187.

⁸⁵ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1585; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 225.

⁸⁶ İbn Ferhûn'un eserinde müşavir olarak zikredilmektedir (*Dîbâc*, I, 170)

⁸⁷ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 895; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 188.

⁸⁸ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 918; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 235.

⁸⁹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1211; el-Humeydi, *Cedve*, no: 141; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 180.

⁹⁰ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1216.

⁹¹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 102; el-Humeydi, *Cedve*, no: 198; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 210.

⁹² Çok güvenilir bir müşavirdi; karş. İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1219; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 188.

⁹³ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1244; el-Humeydi, *Cedve*, no: 44.

⁹⁴ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 818; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 16.

23. Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen (öl. 330/941) ⁹⁵
24. Muhammed b. Yahyâ b. Ömer b. Lübâbe (öl. 330/941) ⁹⁶
25. Yûsuf b. Süleyman (öl. 330/941'den önce) ⁹⁷
26. Ahmed b. Baytar (öl. 330/941) ⁹⁸
27. İsmâîl b. Ömer b. İsmâîl (öl. 330/941) ⁹⁹
28. Muhammed b. Muhammed b. Abdisselâm (öl. 333/944) ¹⁰⁰
29. Süleyman b. Abdullah (öl. 335 veya 337/946 veya 948) ¹⁰¹
30. Hasan b. Ubeydullah (öl. 336/947) ¹⁰²
31. Ahmed b. Duhaym (öl. 338/949) ¹⁰³
32. İsmâîl b. Ömer b. Nâsîh (öl. 338/949) ¹⁰⁴
33. Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ (öl. 339/950) ¹⁰⁵
34. Kâsım b. Eşbağ (öl. 340/951) ¹⁰⁶
35. Ferağ b. Selâme (öl. 345/956) ¹⁰⁷
36. Ahmed b. Abdullah el-Lü'lü ¹⁰⁸

Bu kişilerin biyografik verilerinin analizi, bize, incelenen dönemde *şûrânın* gelişimini değerlendirmeye imkân verecektir. Bu analiz, önce terminoloji sorunundan başlayarak ele alınabilir. Tyan, *şûrânın* bir "hitta" veya "wilâye" –bu terimler özellikle kamu görevlerine işaret etmek için kullanılır- olduğunu iddia ediyordu.¹⁰⁹ Ancak, kullanılan terminoloji o kadar net değildir. En sık kullanılan ibareler, "kâne müşaveran=müşavir idi/oldu"¹¹⁰ veya "kâne müşaveran fi'l-ahkâm=ahkâm konularında müşavir idi"¹¹¹

⁹⁵ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1288; el-Humeydi, *Cedve*, no: 98; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 185; el-Mekkarî, *Nefh*, I, 618; el-Huşenî, *Kudât*, s. 135; (onunla istişarede bulunan ilk kadı en-Nadr b. Selâme oldu); karş. İbn Sehl, *Vesâiq fi şuûni'l-umrân fi'l-Endelus. El-Mesâcid ve'd-dûr* (thk. Muhammed Abdülvehhab Hallâf, Kuveyt, 1983), s. 86.

⁹⁶ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 200; eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm* (Kâhire, 1331, 2 H.), II, 177 vd.

⁹⁷ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1625.

⁹⁸ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 155.

⁹⁹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 211; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 189.

¹⁰⁰ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1237; ed-Debbî, *Buğye*, no: 2.

¹⁰¹ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 558.

¹⁰² İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 341.

¹⁰³ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 171.

¹⁰⁴ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 212.

¹⁰⁵ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1251; el-Humeydi, *Cedve*, no: 88; el-Mekkarî, *Nefh*, I, 469.

¹⁰⁶ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1068; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 146; karş. Marin, M., "*Baqî b. Mahled*", s. 198-199.

¹⁰⁷ İbnü'l-Faradi, *Târîh*, no: 1033; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 139.

¹⁰⁸ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 201.

¹⁰⁹ *Histoire*, I, s. 344

¹¹⁰ Abdü'l-A'lâ b. Vehb, Abdülmelik b. el-Âsî, Ahmed b. Baqî b. Mahled, Ahmed b. Baytar, Ahmed b. Bişr, Ali b. Abdilkadir, Ferağ b. Selâme, Halid b. Vehb, Hasan b. Abdurrahman, Hasan b. Ubeydullah, İsmail b. Ömer b. İsmail, İsmail b. Ömer b. Nâsîh, Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen, Muhammed b. Abdurrahman b. İbrahim,

veyahut da “kâne müşaveran fi’l-fikh=fıkıhta müşavir idi”, şeklindeydi.¹¹² Bu ibarelere ilaveten, şâvera fiilinin değişik türevleri de kullanılmıştır; şöyle ki; “şâvera=istişare etti”, “şûvira=istişare edildi”¹¹³ veya “şûvira fi’l-ahkâm=ahkâm konularında istişare edildi”;¹¹⁴ “kâne yüşâviru”¹¹⁵ (bazen de) “şâverahû el-emîr, el-qâdî”= emir, kadı onunla istişare ediyordu (bazen de) etti”¹¹⁶; çok nadir de olsa, “dâratî’ş-şûra aleyhi=şûrâ onun görüşleri doğrultusunda gerçekleşti”¹¹⁷ ibaresi ile de karşılaşılmaktadır.

Tyan tarafından bir kamu görevinin özellikleri olarak kullanılan terimler çalışmamıza konu olan müşavirlere de uyarlanabilir. Ancak söz konusu terimler daha az kullanılmıştır: “Vellâ eş-şûrâ=şûrâ tayin etti”¹¹⁸; “teqallede eş-şûra=istişâre görevini üstlendi”¹¹⁹; “kâne mütekaddimen fi’ş-şûra=istişâre konusunda önde gelendi”¹²⁰ veya “kâne mukaddemen fi’ş-şûra=şûrâdaistişarede kendisine öncelik verilen birisi idi”¹²¹.

Diğer taraftan, önemli bir faktör de ihmal edilmemelidir. O da, kullanılan terimlerle onu kullanan kaynaklar arasındaki ilişkidir. Adı geçen “müşâver/müşâver fi’l-ahkâm” şeklindeki birinci grup ibareler–ister emirler, ister halifeler dönemi olsun- bizi ilgilendiren tüm dönem boyunca fukaha için kullanılmıştır. Aslında burada, kullanımı sürekli biçimde kayıtlara geçen, kabul edilmiş tanımlar söz konusudur. Bunlar aynı zamanda İbnü’l-Faradî tarafından en fazla kullanılan tanımlardır. İbnü’l-Faradî sadece kendisine başvurulmuş tabakat yazarlarının en eskisi değil, aynı zamanda “müşavir”lerin yetiştiği sosyal çevrelere de en yakın kişidir. El-Hüşenî’ye ait *Kurtuba Kadıları Tarihi* bu anlamda İbnü’l-Faradî’nin verilerini desteklemektedir. Resmi bir atama fikrini en açık biçimde ifade eden terim olan “vellâ eş-şûra” yalnızca geç dönem müellifi İbn Ferhûn tarafından kullanılmıştır.

Muhammed b. Misvar, Muhammed b. Muhammed, Muhammed b. el-Velîd, Kasım b. Eşbağ, Sa’d b. Mu’az, Süleyman b. Abdullah, Osman b. Abdurrahman, Yahyâ b. İshak b. Yahyâ’nın biyografilerine bakılabilir.

¹¹¹ Abdülmelik b. Habib, İbrahim b. Yezid, Muhammed b. Abdurrahman, Muhammed b. Halid b. Vehb, Muhammed b. İbrahim b. İsâ, Muhammed b. Kâsim b. Muhammed, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe, Said b. el-Ferağ, Said b. Hassan, Yahyâ b. Müzeyn ve Yahyâ b. Zekeriya’nın biyografilerine bakılabilir.

¹¹² Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed’in biyografisine bakılabilir.

¹¹³ Abdü’l-Alâ b. Vehb, Abdurrahman b. İbrahim b. İsâ, Abdurrahman b. İsâ b. Dînâr, Abdurrahman b. Saîd, Ahmed b. Hâlid b. Vehb, Ahmed b. Yahyâ b. Yahyâ ve Muhammed b. İbrahim b. Mesrûr’un biyografilerine bakılabilir.

¹¹⁴ Kasım b. Eşbağ’ın (İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 146) ve Yahyâ b. İshak b. Yahyâ’nın (a.e., II, 357) biyografilerine bakılabilir.

¹¹⁵ Yahya b. Ubeydullah’ın biyografisine bakılabilir (ayrıca, el-Humeydî, *Cedve*, no: 63, “min ashâbi’ş-şûra” ibaresinin yanında).

¹¹⁶ Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd, Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ, Muhammed b. Bekr, Muhammed b. Ubeyd el-Ğazîrî, Yahyâ b. Mes’ud ve Yûsuf b. Süleyman’ın biyografilerine bakılabilir.

¹¹⁷ Eyyûb b. Süleyman’ın biyografisine bakılabilir (İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 303).

¹¹⁸ Ahmed b. Duhaym, İsa b. Dînâr ve Muhammed b. Yahya b. Ömer b. Lübâbe’nin biyografilerine bakılabilir. (bkz. İbn Ferhûn, *Dîbâc*, ilgili maddeler).

¹¹⁹ Muhammed b. İbrahim b. İsa’nın biyografisine bakılabilir.

¹²⁰ Eyyûb b. Süleyman ve Ahmed b. Abdullah el-Lü’lû’ün biyografilerine bakılabilir.

¹²¹ Abdurrahman b. İbrahim b. İsa’nın biyografisine bakılabilir.

Bir kişinin biyografisi hakkında farklı yazarların değişik terminolojiler kullanmasını karşılaştırmak da ilginç olabilir. Örneğin, Muhammed b İbrahim b. İsâ, el-Faradî tarafından “müşavir” (müşaver) olarak isimlendirilirken¹²², Kadî İyâz, “teqallede eş-şûra = o, şûra görevini üstlendi”, demektedir.¹²³

Bununla birlikte bu değerlendirmeler, temelde, danışman fıkıhçıların, hâkimlere görevlerini yerine getirmede yardımcı oldukları bir şûra sisteminin varlığı ile çelişmez. Yine de, araştırmacıların elindeki mevcut veriler ışığında, danışmanların “resmi görevleri”nin sınırlarını belirlemek zordur. Tarihi kaynaklar, müşavirlerin atanması veya görevden alınması konusunda suskundur. Zira bu durum (atanma veya görevden alınma konusu), sivil, askeri veya adli yönetimin görevleri arasında zikredilmemektedir. Birçok resmi görevin zikredildiği ve çok sayıda tanığa ait ifadelerin yer aldığı Saragoza'nın (325/937)¹²⁴ teslim olması hakkındaki belgede müşavir kavramına dair hiçbir ifadeye rastlamıyoruz.

Bazı metinlerde, homojen bir grup olarak, danışmanların varlığına rastlamak mümkündür. Mesela, II. Abdurrahman, oğlu Muhammed'i yerine tahtın varisi olarak seçtiğinde, vezirlerine, hizmetindeki kişilere, kadıya ve şûra üyelerine (*ehlü's-şûrâ*) Cuma günü, camiden çıkarken (muhtemelen istişare amacıyla) kendisini ziyaret etmeleri emrini verdi.¹²⁵ Emir III. Abdurrahman döneminde, “anlatılır ki, Emir, oğlu Ebû Mervan Ubeydullah'ın oğullarını sünnet ettireceği vakit, “Kasru'z-zehrâ”da büyük bir ziyafet verdi ve oraya tüm devlet ricalini davet etti. O, müşavir fukahayı (fuqahâ müşâverûn), onlardan sonra gelen alimleri, adalet sahibi (udûl) şahitleri ve diğer ileri gelenleri getirtmek için talimat verdi. Ancak, müşavir Ebû İbrahim gelmedi. Onun yokluğu –yüksek konumundan ötürü- fark edildi.¹²⁶ Bu metinlerin birincisinde sembolik saray danışmanlarına ilişkin bir referans görülebilirse de, ikinci metin, bahsi geçen müşavirlerin keyfiyeti hakkında şüphe uyandırmamaktadır. Nitekim Nâsır döneminde, bir çeşit resmi statüye kavuşmuş danışman fukahanın varlığı söz konusudur.

Yukarıda gördüğümüz ilk dönem kadıları, zor meseleleri çözmek için gerek Endülüs gerekse Şark'tan diğer âlimlere başvururlardı. Bu durum, kısa sürede, kabul edilen, genel bir uygulama (teâmül) haline geldi. Fukahaya danışan kadılara dair pek çok malzeme vardır. Örnek olmak üzere yalnızca birine işaret edelim: Muhammed b. Abdullah b. Yahya, Yahya b. Mes'ud'a¹²⁷ danışıyordu. Keza bu şahıs (Muhammed b. Abdullah b. Yahya) Ahmed b. Baqî b. Mahled ile Muhammed b. Abdullah b. Yahya'ya¹²⁸ veya Ahmed b. Muhammed b. Ziyad ile Muhammed b. Ubeyd el-Ğazîrî'ye¹²⁹ de danışıyordu. Bu istişareler, genellikle “yargılama usulü problemleri”ne ilişkindi.

¹²² *Târîh*, no: 1219

¹²³ *Tertîb*, V, 188

¹²⁴ İbn Hayyan, *Muktebis*, V (Madrid, 1979), s. 407 vd.; karşı. *Muktebis* (thk. M. Antuna), s. 2.

¹²⁵ İbn Hayyan, *Muktebis* (thk. Mekki), s. 104.

¹²⁶ el-Mekkarî, *Nefh*, I, 243. Bu Ebu İbrahim ileride Emir II. Hakem tarafından büyük Kurtuba camiinin kible değişikliği konusunda istişarede bulunulacak fukaha heyetine dahil olacaktır (el-Mekkarî, *Nefh*, s. 369); 369/974 tarihli bir başka kaynak bize halife tarafından köle azad edilmesi vesilesiyle müşavirlerin varlığından bahsetmektedir (İbn 'Idârî, *Beyân*, II, 248-249).

¹²⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1585; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 225.

¹²⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1.

¹²⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1165; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 168.

Danışmanların çoğu “*vesâiq ve mesâil*” konularında uzman olarak anılıyorlardı. Bununla birlikte, “tartışmalı akım”lar hakkında yapılan istişareleri de bilmekteyiz. Bu konuda çarpıcı bir örnek, “zındığın (heretic) tevbesi” konusunda olan istişaredir. 237/851 yılında, Endülü’sün doğu bölgesinde peygamber olduğunu iddia eden eğitimli bir adam ortaya çıktı. Bu adam, peygamberlik iddiasında bulunuyor ve sapık görüşleriyle Kur’an’ı yorumluyordu. Bir kısım ayak takımı da bu adamla birlikte hareket etti ve birçok insan onunla birlikte ayaklandı. Bu adam, diğer emirleri yanında, şiir okumayı ve ‘Allah’ın yarattığını (fitrat) değiştirmemeliyiz’ diyerek tırnak kesmeyi de yasaklamıştı. Yahyâ b. Hâlid bu adamı getirmesi için birini gönderdi. Gönderilen adam, peygamberlik iddiasında bulunan kişiyi tutarak huzura getirdi. Adam içeriye girer girmez Yahyâ’yı kendisine tabi olmaya ve buyruklarına uymaya davet etti. Bunun üzerine, Yahyâ alimlere (ehlü’l-ilm) danıştı. Onlarsa, bu zındığın tevbe etmesini, tevbe etmeyi kabul etmediği takdirde öldürülmesi gerektiğini söylediler. Fakat adam, “hak olan şeyden dönmem” diye cevap verdi. Bunun üzerine Yahya, o kişinin idam edilmesini emretti.¹³⁰

Sürekli bir görev biçimde danışmanlık yapan fukahanın sayısı konusunda net bir rakam vermek zordur.¹³¹ Konuya ilişkin metinler, bir gruptan bahsetmekte, ancak sayısını belirtmemektedirler. Ahmed b. Yahyâ b. Yahyâ (öl. 297/909), Emir Abdullah zamanında Kurtuba müşavirlerindendi (kâne fî cümleti’l-müşaverîn fî Kurtuba).¹³² Ubeydullah b. Yahyâ b. Yahyâ’nın biyografisinden hareketle, kadı’nın bir mecliste/oturumda istişarelerde bulunduğu kabul edilebilir. Fakat bu, istişarenin aynı anda tüm danışmanlarla birlikte gerçekleştirildiği anlamına gelmiyordu.

Ubeydullah, Baqî b. Mahled ile beraber danışmanlık yapmaya karşı çıkarken, bu görevi onun oğlu ile beraber yapmaya itiraz etmemiştir.¹³³ Ahmed b. Baqî’nin, Muhammed b. Abdullah b. Ebî İsa yanında diğer fıkıhçılarla da istişare ettiği bilinmektedir.¹³⁴ Çok yukarıda zikredilen Aceb’in yeğeni meselesinde, Emir II. Abdurrahman şehrin valisi Muhammed b. es-Sâlim’e şehrin fakihleri ile kadısını getirtmesi için emir verdi. Bu emir üzerine Abdülmelik b. Habib, Eşbağ b. Halil, Abdü’l-A’lâ b. Vehb, Ebû Zeyd b. İbrahim ve Ebân b. İsa b. Dinar huzura geldiler. Şehrin valisinin talebi üzerine fukaha, Emir’e sunulan belgeye ilişkin görüşlerini aktardı.¹³⁵ Vesikanın okunmasından sonra nihai kararı alan Emir, Abdülmelik b. Habib ve Eşbağ b. Halil’in azınlıkta kalan görüşüne uydu.¹³⁶

İbn Sehl’in¹³⁷ eseri sayesinde, III/IX. yüzyılın son üçte birlik diliminde ve IV/X. yüzyılın başında, kendileriyle sıkça istişare edilen bir grup fukahanın varlığını öğreniyoruz. Bunlar; Muhammed b. Ömer

¹³⁰ İbn ‘Idârî, *Beyân*, II, 90.

¹³¹ Karş. bk. s. 45.

¹³² İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 61; İbn Hayyân, Muktebis (thk. Antuna), s 8-9. Ayr. bk. İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 1568: Yahyâ b. Abdilaziz Ubeydullah b. Yahyâ ve benzerleri ile birlikte müşavir idi.

¹³³ el-Huşenî, *Kudât*, s. 164.

¹³⁴ el-Huşenî, *Kudât*, s 173.

¹³⁵ Muhammed b. es-Sâlim tarafından bu meselede takip edilen prosedür Emir Muhammed döneminde polis ve ihtisap (*şurta ve sûq*) göreviyle muvazzaf olan İbrahim b. Huseyn b. Âsım’inkinden (öl. 256/869) oldukça farklıdır. Gerçekte o Sultanla ve fukaha ile istişarede bulunmadan bozguncuları yola getirdi, mahkûm etti, idam etti (Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 254; İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 3; el-Humeydî, *Cedve*, no: 271).

¹³⁶ el-Huşenî, *Kudât*, s. 90. Karş. Vallé, J., “*El Zalmedine de Cordoba*” (el-Qantara, II, 1981), s. 228-292.

¹³⁷ 71 ve 95. notlarda zikredilenlere şunları da eklemek gerekir: *Vesâiq fî ahkâmi’l-qadâi’l-cinâfi fî’l-Endelüs* (Kuveyt, 1980) *Vesâiq fî’t-Tıbbi’l-İslâmî ve vazîfetihi fî muâveneti’l-qadâ fî’l-Endelüs* (Kuveyt, 1982), bu eser de Muhammed Abdülvehhab Hallâf tarafından tahkik edilmiştir.

b. Lübâbe (38 olayda adı geçmiştir); Eyyûb b. Süleyman (24 olayda), Ubeydullah b. Yahyâ (26 olayda), Muhammed b. Velid (23 olayda), Muhammed b. Gâlib (13 olayda), Yahyâ b. Zekeriya (6 olayda), Yahyâ b. Ubeydullah (3 olayda), Ahmed b. Baytar (2 olayda), Hâlid b. Vehb (2 olayda), Ahmed b. Baqî (1 olayda) ve Ahmed b. Yahyâ (1 olayda)'dır. Bu fakihlerin görüşleri her zaman oybirliği şeklinde değildi. Daha da öte, İbn Sehl'e ait belgeler, bu kişiler arasında oldukça büyük eğilim farklılıkları olduğunu yansıtmaktadır.

Yukarıdaki kişilerden Muhammed b. Ömer b. Lübâbe'nin pozisyonu müşavir olarak kabul edilebilir. Belki de bu durum bir istisnadır. Bu da, onun pozisyonunun bu yönüne dair oldukça sarih verilerin muhafaza edildiğini açıklamaktadır.

O, Emir Abdullah döneminde, Ubeydullah b. Yahyâ, Muhammed b. Gâlib ve Hâlid b. Vehb ile birlikte müşavirlik görevini yürütüyordu. Nâsır'ın hükümdarlığı döneminin başında o, Eyyûb b. Süleyman ile birlikte bu görevi yürüttü, Eyyûb'un ölümünden sonra ise müşavirliğe ait tüm görevleri tek başına icra etti.¹³⁸

İstişare sonucunda alınan kararların kayda geçirilmesinin istisnai olup olmadığı –en azından birinci yüzyılda- bilinmemektedir. Fakat fıkıhçıların görüşlerini yazdırma alışkanlığına sahip oldukları gibi bir izlenim de söz konusudur. Nitekim Kadı Habib b. Ahmed b. Ziyad (291/903'te Emir Abdullah'ın döneminde atanmıştır), danışmanlardan, raporlarını sekreter tutmadan bizzat kendilerinin yazmasını emretmiş, kendisi (kadı) de onları yazmamıştır.¹³⁹

Konu hakkında genel hükümler vermek için yeterli veriler bulunmamasına rağmen, emirlerin, danışmanları atayıp görevden aldıklarını söyleyebiliyoruz. Müstakil tabakat çalışmalarıyla yetinmemiz gerektiğini bir defa daha belirtelim. Ancak, bu eserlerdeki verilerin olayları anlamamıza tek başına yeterli olduklarını söylemek de zordur. Şark'tan dönüşünden sonra ahkâm konularında müşavir olan Abdül-A'lâ b. Vehb b. Abdil-A'lâ'nın (öl. 261–2/874–5)¹⁴⁰ olayı örnek olarak zikredilebilir. Bu kişinin biyografisi nasıl müşavir olduğunu detayı ile açıklamaktadır. Olay, II. Abdurrahman döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Yahya b. Yahya, Said b. Hassan, Abdülmelik b. Habib ve Eşbağ b. el-Halil¹⁴¹ unvanlı danışmanlar idi. İbn Habib, meslektaşları ile her zaman aynı fikirde olmazdı. Bir defasında, görüşlerini Eşbağ b. el-Ferağ'dan gelen bir rivayete dayandırdı. Yahya b. Yahya ve Said b. Hassan, Mısır'da Eşbağ'ın talebesi olan Abdül-A'lâ'ya başvurdular ve ondan, farklı görüşlerin temellerini yazılı olarak ortaya koymasını istediler. Aynı zamanda, Abdül-A'lâ'nın huzurunda “meseleyi kadıya sormaya” karar verdiler.¹⁴² Konuyu tartışmak için gerçekleştirilen bir celsede, Abdül-A'lâ tarafından yazılan ve İbn Habib'in iddiasının zayıflığını gösteren mülhazalar incelendikten sonra, kadı, İbn Habib'i sert bir şekilde azarladı ve ‘sırf kaprisleri yüzünden meslektaşlarına muhalefet ettiği’ suçlaması ile onun ensesine vurdu.

Olaylar burada kalmadı.

¹³⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1187.

¹³⁹ el-Huşenî, *Kudât*, s. 149; karşı. İbn Sehl, *Umrân*, s. 81, burada *kitâbü'l-meşvere*'den bahsedilir.

¹⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 835.

¹⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrut, ts), I, 361 (no: 657).

¹⁴² İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 835.

Abdülmelik b. Habib, maruz kalınan muameleden şikayet ederek ve Abdü'l-A'lâ ile, Emirin izni olmadan istişarede bulunulduğunu belirterek emir Abdurrahman'a yazılı başvuruda bulundu. Emir Abdurrahman ilk önce İbn Habib'in şikayetini kabul etmeye hazır gibi görünüyordu. Fakat Abdü'l-A'lâ da bir yazı sundu. Bu yazıda meziyetlerini anlatıyor ve Yahya b. Yahya ve Said b. Hassan'ın lehine olabilecek hususları zikrediyordu. Bunun üzerine Emir, kadıya Abdü'l-Alâ'yı *şûrâ* heyetine almasını söyledi.

İbnü'l-Faradî'nin metni bu kadı'nın ismini vermemektedir. Fakat Yahyâ b. Muammer'den sonraki bir kadı olması muhtemeldir. Nitekim bu kadı, kendisine danışmanlık yapması için Abdülmelik b. Habib'i Elvira'dan getirtmiş ve Yahya b. Yahya, Said b. Hassan ve Zavnan'ı¹⁴³ *şûrâ*dan çıkartmıştı. Belki de Yahyâ b. Yahyâ ve İbn Habib arasındaki düşmanlık bu sebeple doğmuştu.

Danışmanların varlığı, kadı'nın faaliyet özgürlüğünü kısıtlıyordu. Özellikle de -araştırmamızın konusu olan dönemde görüldüğü gibi- büyük itibara sahip fukaha söz konusu olduğunda. Bazen kadı, ulema tarafından alınan kararların sadece uygulayıcısı olarak görülmek isteniyor, özellikle de ulemanın Yahyâ b. Yahyâ'nın siyasi nüfuzundan yararlanmak istediği bu zamanda. Fakat kadı'nın kişiliği de önemli bir faktördü. Mezkur Yahyâ b. Muammer, fukahanın imtiyazlarına ve elebaşı Yahyâ b. Yahyâ'ya açıkça karşıydı. Ki Yahyâ b. Yahyâ -her olayda- üste çıkmayı başarıyordu. Yahyâ b. Yahyâ şöyle diyor: "Kurtuba halkı, Yahyâ b. Muammer'e karşı ayaklandığında, Kurtuba'nın cemaat kadısı Said b. Hassan evime geldi ve bana dedi ki: "Onun aleyhine şahitlik etmeme razı mısınız?" Yahyâ şöyle cevapladı: "Bunu yapma. Müşavir olduğun dikkate almak zorundasın. Bir müşavir olarak senin fikrin, şahitliğinden daha fazla etkili olacaktır."¹⁴⁴

III. Abdurrahman döneminde, baş aktörü Muhammed b. Yahyâ b. Ömer b. Lübâbe'nin olduğu bir *şûra* olayı, sistemin iç işleyişine ait bazı yönleri aydınlatılabilir. İbn Lübâbe (m.330/941)¹⁴⁵, kadı el-Habib Ahmed b. Muhammed'in düşmanlığını çekti.¹⁴⁶ Kadı'nın talebi üzerine en-Nâsır, İbn Lübâbe'yi görevden almakla kalmadı, aynı zamanda -fetva vermesini kesinkes yasaklayarak- evinde oturmasını da emretti.¹⁴⁷

Bir zaman sonra Halife, Kurtuba'da, kendisine ait bir bahçenin karşısında bulunan hastalar yararına olan bir vakfa ait araziyi satın almak istedi. O zamanki kadı, Ahmed b. Bakî ona, "vakıf malının statüsünün değişmeyeceği"ni söyledi. Halife de kendisine, "konuyu fukaha ile ele almasını ve arzusunu yerine getirmek için meşru bir yol bulmaya çalışmalarını" emretti. Ancak fukaha, gerekli olan "hileli" çözümü üretemediler. Bu durum, söz konusu arsaya gerçek değerinin iki katını vermeye hazır olan halifeyi rahatsız etti. Olay, kulaktan kulağa yayıldı. Muhammed b. Yahyâ bundan ustalıkla istifade etmesini bildi. Fakih arkadaşlarından birinin aracılığı ile halife ile iletişime geçmek için bir düzen kurdu. Buna göre, şayet kendisine konu danışılacak olursa, o çözüm üretebilecekti. Halife Nâsır, derhal kadı Ahmed b. Bakî'ye, Muhammed b. Yahyâ ile müşavir olarak yeni bir istişarede bulunmasını emretti. Olayın gelişimi şu şekilde oldu:

¹⁴³ el-Huşenî, *Kudât*, s. 76-77 (Yahyâ b. Muammer'in biyografisi için karş. ; İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1553 ve Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 145).

¹⁴⁴ el-Huşenî, *Kudât*, s. 72.

¹⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1229.

¹⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 81; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 189. Karş. el-Huşenî, *Kudât*, s. 143 ve *Tertîb*, V, 190.

¹⁴⁷ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 200.

Kadı fukahayı topladı, İbn Lübâbe en son geldi. İbn Bakî toplanma sebebini onlara bildirdi ve bulunacak çözümün kazandıracığı avantajı onlara anlattı. Fıkıhçıların tamamı 'vakıf malının statüsünün değiştirilemez olduğu' yönünde verdikleri birinci görüşlerini tekrar ettiler. Bu esnada İbn Lübâbe susuyordu. Kadı, ona sordu:

—Bu konuda sen ne diyorsun, ey Ebû Abdullah?

— İmamımız Mâlik b. Enes'in görüşü, arkadaşlarımızın görüşü ile aynıdır. Ancak, Iraklılar vakıf mallarına ilişkin bu anlayışı kabul etmezler. Ayrıca ümmetin çoğunluğunun tabi olduğu başka birçok seçkin alim de vardır. Eğer mü'minlerin emirinin bu araziye ihtiyacı varsa, buna karşı çıkılamaz. Çünkü sünnet buna izin vermektedir. Ben 'Iraklıların dediğine uyuyorum' diyorum ve onların görüşü ile iktifa ediyorum.

Fıkıhçılar şöyle cevap verdiler:

-Hay Allah! Atalarımızın fetvalarına esas aldıkları, uzaklaşmak şöyle dursun, bizim de onların da kendisine tabi oldukları Mâlik'in görüşünü terk mi ediyorsun? Mü'minlerin Emirinin de, onun atalarının da tabi oldukları bir görüş bu.

Muhammed b. Yahya "Her şeye gücü yeten Allah'ın adıyla!", diyerek yerinden kalktı ve "Malik'in görüşlerine aykırı görüşleri benimseten olaylar başınıza hiç gelmedi mi ve siz vicdanınızla hareket ederek Mâlik'e aykırı görüşler serdetmediniz mi?", diye sordu.

Fıkıhçılar:

—Elbette, dediler.

—Öyleyse, mü'minlerin emiri buna daha layıktır; her zamanki gibi davranınız ve bu konuda bizimle aynı görüşte olan alimlerden birine uyunuz. Bu konuda örnekler çoktur.

Bunun üzerine fakihler sustular ve İbn Lübâbe kadıya şöyle dedi:

—Görüşümü mü'minlerin emirine ilet.

Kadı, oturumda olup bitenleri hükümdara yazdı ve arkadaşlarıyla birlikte, cevap gelinceye kadar, buluştıkları aynı yerde bekledi. Hükümdar, cevabında İbn Lübâbe'nin fetvasını kendisine göndermesini, fetvanın gereğini uygulamasını ve arsaya karşılık olarak fiyatının iki katı bedel verilip hastalarla uzlaşılmasını emrediyordu.

Biraz sonra mü'minlerin emirinden İbn Lübâbe'nin "vesâik" görevine atandığına dair bir yazı getirildi. Böylece İbn Lübâbe anlaşmaların/sözleşmelerin tashihi görevini üstlenmiş oldu. Bu atama ile taltif edilmiş oldu. Kadı, onun görüşüne uyarak olayı bitirdi. Onu tasdik etti ve oradan ayrıldılar.

İbn Lübâbe "vesaik"e ilişkin görevlerini yürütmeye devam etti ve 336/947'de vefat edinceye kadar *şûrâ* üyesi olmaya devam etti.¹⁴⁸

İbn Lübâbe'nin *şûraya* girmesi, istisnai şartlar içinde oldu. Az önce sunduğumuz uzun olay çok ilgi çekicidir. Burada, istişarede takip edilen prosedürü, Halife'nin kesin müdahalesini ve nihayet istişare

¹⁴⁸ eş-Şâtıbbî, *el-l'tisâm*, II, 177 vd. Vakıf malları ve Malikilerle Hanefilerin bu konudaki görüşleri hk. karşı. Santillana, D., *Istituzioni di diritto musulmano malichita* (Roma, 1938), II, 417.

sisteminin şekillendirdiği kadı-fukaha ilişkilerini nazar-ı itibara alabiliriz. Daha önce, problemin bu yönü zikredilmişti. Bu konuda kaynaklar çoğaltılabilir.

Kadı el-Habib Ahmed b. Muhammed, danışmanları İbn Lübâbe ve Eyyûb b. Süleyman'ı görevden alarak yerlerine Muhammed b. el-Velid ile Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen'i tayin etti. Bu sonuncunun görevden alınması ilk iki tarafından yargıç ile uzlaşmak için konulan bir şarttı.¹⁴⁹

Kadı ile müşavirler arasındaki ilişkinin önemini daha iyi anlamak, bizzat kadının rolünü daha iyi anlamaya bağlıdır.¹⁵⁰ Bu rol, kadının sadece adlî fonksiyonlarında değil, aynı zamanda iktidar ile olan ilişkilerinde, sosyal etkisinde ve fukaha karşısındaki öneminde ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlar, çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Fakat incelenen metinlerden hareketle bazen, kendi görüşünün aksine, danışmanların görüşünü benimsemek zorunda kalan kadı'nın rolünün hafife alındığı sonucuna varılabilir.

Kurtuba'da, *şûra (müessesesi)*, dikkat çekici bir gelişme göstermiş gibi gözükmektedir. Öte yandan, taşra kadılarının da kanunla tayin edilen danışmanlara sahip oldukları varsayılabilir. Bununla birlikte, Tuleytu'da sadece, önce *şûrâ* üyesi, daha sonra kadı olan Ahmed b. Duhaym b. Halil'in (ö.338/949) adını bilebiliyoruz.¹⁵¹ Ayrıca, danışmanların atanmasına ilişkin verilere de sahip değiliz. Sadece, 'danışmanların görevlerini icra etmelerine karşılık ücretlendirildikleri' sonucunu çıkarabiliyoruz. el-Huşenî'nin yazdıklarına bakılacak olursa, kadı Mu'az b. Osman'ın çağdaşı olan fıkıhçılar ve özellikle de danışmanlar, onun işleri çözmedeki çabukluğuna karşı çıkıyorlardı. Zira bu durum, onların gelirlerini düşürüyordu.¹⁵²

Bu noktaya gelindiğinde, *şûrânın* gerçek anlamıyla yakından ilgili olarak '*şûrâ* ile *fetvâ* arasındaki ilişkinin ne olduğu veya daha ziyade, ikisi arasındaki farkın ne olduğu' şeklindeki sorunun cevaplandırılması gerekmektedir. *Şûrâ* ve *fetva* çoğu zaman birbirine karıştırılır. Zira bunlar, birbirine çok yakın iki kavramdır. Bazen birbirinin yerine kullanılırlar, ancak aynı değildirler.¹⁵³ Temel mantıkları ise aynıdır. Zira her ikisinde de somut olay karşısında hukukî bir istişareye başvurma söz konusudur.

Yukarıda zikri geçen müşavirler, müftü olarak da nitelendirilebilirler. Nitekim "fetva, onun görüşü doğrultusunda gerçekleşirdi" (kâneti'l futyâ tedûru aleyhi) ifadesi ilk defa İsa b. Dînâr (öl. 212/827) için kullanılmıştır.¹⁵⁴ Daha önceki bölümlerde Yahyâ b. Yahyâ'nın biyografisinde onun müşavir olarak nitelendirilmediğine işaret edildi. Bununla birlikte o, çok geniş bir bilgi birikimiyle İsa b. Dînâr'dan sonra Endülüs'e geldi. Endülüs'te fetvalar onun görüşlerine istinaden verildi. O da fetvalarını Mâlik b. Enes'e göre verirdi.¹⁵⁵

¹⁴⁹ el-Huşenî, *Kudât*, s. 150.

¹⁵⁰ Lévi-Provençal, E., *Espana musulmana*, II, 67 vd.

¹⁵¹ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 171. *Siyasi şûrâ* konusunda bir başka yetki devri meselesi (décentralisation): Emir Abdullah döneminde Sevilla ve Carmona Meliki olan İbrahim b. Haccac merkezi iktidarın yetkilerini üzerine alıyor; kadıları ve polis şefini tayin ediyor, itiraz mahkemeleri kuruyor. Adına *ashâb* denen kendisine mahsus *şûrâ meclisi* üyeleri var (İbn Hayyân, *Muktebis* (thk. M. Antuna), s. 11-12).

¹⁵² el-Huşenî, *Kudât*, s. 86.

¹⁵³ Lopez Ortiz, J., *Derecho musulman* (Barcelona, 1932), s. 78.

¹⁵⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 973.

¹⁵⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, no: 1554.

Muhammed b. Gâlib (öl. 295/907) hakkında kullanılan “fetva onun görüşü doğrultusunda gerçekleşti” ifadesini,¹⁵⁶ Eyyûb b. Süleyman hakkında benzer bir ifadeyle “şûra onun görüşü doğrultusunda sonuçlandı” şeklinde görüyoruz.¹⁵⁷ “Müşavir ve müftü” şeklindeki ikili niteleme, Hâlid b. Vehb (m.302/914)¹⁵⁸, Sa’d b. Mu’az (m.308/920)¹⁵⁹, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (m.325/926)¹⁶⁰, Ali b. Abdilkadir b. Ebî Şeybe (m.325/936)¹⁶¹, Ahmed b. Bişr (öl. 327/938)¹⁶², Muhammed b. Abdilmelik b. Eymen (öl. 330/941)¹⁶³ ve Ahmed b. Baytar (öl. 330/941)¹⁶⁴ için kullanılmıştır.

Abdü’l-A’lâ b. Vehb’in biyografisinde¹⁶⁵, “kendisine Yahyâ b. Yahyâ, Said b. Hassan, Abdülmelik b. Habib ve Eşbağ b. Halil ile birlikte fetva sorulduğu” ifade edilmektedir. Bu demektir ki, adı geçen fukahâ Kurtuba’daki şûra meclisinin de üyeleriydiler. Tabakat kitaplarındaki bilgiler, hukukî metinlerce de te’yit edilmektedir. Bunlardan, İbn Sehl’in ki çok açık bir örnektir. Nitekim o verdiği hükümlerde, “şâvera” kelimesinden ziyade, “cevab”, “kavl” ve “fütyâ” kelimelerini daha çok kullanmıştır. Nitekim Aceb’in yeğeninin olayında mesele, fıkıhçıların “fetvâ” olarak telaffuz ettikleri ‘istişare’lerine havale edilmiştir.¹⁶⁶ Zındık’ın tevbe etmesi¹⁶⁷ de fetvâ/müşavere konusu olmuştur. Bu konuyu ele alan tüm metinler, bu iki kelimeyi birbirlerinin yerine kullanmışlardır.¹⁶⁸

SONUÇ

İncelenen metinlerin parçalı yapısı, konu hakkında kesin sonuçlar çıkarmaya müsade etmemektedir. Bununla birlikte, bu çalışmada geçen sayfalarda danışman fıkıhçıların faaliyetleri hakkında genel bir çerçeve çizmeye çalıştık. İncelediğimiz çağın sonlarında, müşavirlerin sayısında net bir artış olduğu bir gerçektir. Sayılarının artışına paralel olarak, görevleri de daha resmi bir nitelik kazanmış ve müşavirler, resmi görevliler olmaya başlamışlardır, denilebilir. III/IX. yüzyılın ikinci yarısında, istişare görevini icra eden fukahânın güçlü kişilikleri sayesinde şûra (müessesesi) kesinleşti ve sağlamlaştı. Ancak, müşavirleri atadıkları gibi, (son) kararı veren de her zaman emir ya da halife olmuştur.

İstişareyi doğuran şartlar hâlâ net değildir. Ancak, istişare meclislerinin gelişimi ve danışmanların tartışmalarına dair pek çok önemli metne sahibiz. Bu metinler, oturumların seyrine ve oluşum dönemindeki kadılar meclisine dair oldukça açık bir kanaate sahip olmamıza imkan vermektedir. Endülüs’e münhasır bir kurum olmamakla birlikte¹⁶⁹, şûra müessesesi Müslüman İspanya’da daha

¹⁵⁶ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 1146.

¹⁵⁷ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 303

¹⁵⁸ Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 161

¹⁵⁹ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 535.

¹⁶⁰ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 1187.

¹⁶¹ “Ahkam konularında müşavir, fetva verme konusunda basiretli” (İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 918; Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 235)

¹⁶² “O, bazen Şafî mezhebine göre fetva verirdi.” (Kâdî İyâz, *Tertîb*, V, 210; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, s. 157)

¹⁶³ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 1228.

¹⁶⁴ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, I, 155.

¹⁶⁵ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, no: 835.

¹⁶⁶ el-Huşenî, *Kudât*, s. 90 ve el-Nubâhî, *Merqaba*, s. 55

¹⁶⁷ Yukarı ile karşılaştır. s.43

¹⁶⁸ el-Humeydi, *Cedve*, no: 63; ed-Debbî, *Buğye*, no: 131, no: 159, no:584 (s. 230); İbn Başkuval, *Sıla*, I, no: 277; Kâdî İyâz, *Tertîb*, IV, 452; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, II, 222.

¹⁶⁹ Karş. ed-Debbâğ, *Meâlimü’l-İmân* (Kahire, 1968), I, 242 ve İdrîs, H. R., *La Berberi orientale sous les Hafsidés* (Paris, 1962), II, 569; Mağrib’de şûra meseleleri için.

büyük bir ilerleme kaydetmiş gözükmektedir. Fakat bu durumu, yalnızca İspanya İslâmı'nın özelliklerini açıkça yansıtan Malîkîliğe bağlayamayız; zira bu dönemde Mâlîkî mezhebi, bölge fakihleri tarafından takip edilen tek ekol değildir. Diğer taraftan *şûra*, Mâlîkî olsun veya olmasın, başka ülkelerde de uygulanmaktaydı. Endülüs'e özgü olan, müşavir olarak isimlendirilen danışmanların pozisyonudur. Zira onların fonksiyonları, kadının görevlerinden ayrı olarak vaz' edilmiştir.

III/IX. yüzyılda, müşavirlerin siyasi ve sosyal ortamlarda bulunmalarının nedenlerini ayrıca araştırmak gerekir. Onların bu ortamlarda bulunuşları, "*fukaha iktidar*"nın yerleşmesini sağlamıştır. Bu güç/iktidar, Hilafetin himayesi altında resmileştikçe, daha da bürokratikleşen bir nitelik kazanmıştır.